

=====

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

=====

उपसंहार

आतापर्यंत आपण लीळाचरित्र - एकाकाचा समाजभाषावैज्ञानिक दृष्टिकोणातून सविस्तर विचार केला. त्या अभ्यासातून हाती आलेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

लीळाचरित्र-एकाकाचा समाजभाषा वैज्ञानिक दृष्टिकोणातून अभ्यास करताना पाच प्रकरणांमध्ये विभागणी केली. पहिल्या प्रकरणात समाजभाषा विज्ञानाची संकल्पना व स्वरूप याविषयी चर्चा केली आहे. भाषा ही समाजाच्या संज्ञापनाचे प्रभावी साधन असते. विभिन्न समाजात, विभिन्न काळात तिचे स्वरूप वेगवेगळे असू शकते. या भाषाभेदांचा अभ्यास करण्यासाठी समाजभाषा विज्ञान उपयुक्त ठरते. समाजभाषा विज्ञान ही भाषेचा समाजसापेक्ष विचार करणारी शाखा आहे. समाज भाषा विज्ञान या संकल्पनेत समाजशास्त्र व भाषाविज्ञान या दोन्ही अभ्यासशाखांचा अंतर्भाव होतो.

समाजजीवनातील संदेशवहन व संपर्काचे प्रमुख साधन म्हणून भाषेचा वापर होतो. सामाजिक व सांस्कृतिक व्यवहारातील ती एक प्रमुख प्रक्रिया असल्याने त्या दृष्टिकोणातूनच भाषेचा विचार, अभ्यास होणे आवश्यक ठरते. हा मूलभूत विचार सामाजिक भाषा विज्ञानाचा पाया असल्यामुळे समाज व संस्कृती यांचा अभ्यास करणाऱ्या समाजविज्ञान, मानववंशशास्त्र, सामाजिक मनोविज्ञान या शास्त्रांची मदत सामाजिक भाषा विज्ञानाचा अभ्यास करताना घेतली जाते.

भारताला भाषाभ्यासाची परंपरा प्राचीन काळापासून लाभली आहे. या परंपरेचा विचार करताना प्रामुख्याने पाणिनी या व्याकरणकाराचा उल्लेख करावा लागतो. पाणिनीने वैदिक संस्कृतचे विश्लेषण करून त्याचे व्याकरण लिहिले. आजही ते 'वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाचा पाया' मानले जाते. वैदिक वाङ्मयाच्या अध्ययन प्रक्रियेपासून भाषाशास्त्राचा जन्म झाला. पाणिनी, भर्तृहरि, पातंजली, हेमचंद्र अशा भारतीय भाषाभ्यासकांची उल्लेखनीय परंपरा आहे. व्याकरण, ध्वनिशास्त्र, अर्थविचार अशा भाषेच्या वेगवेगळ्या अंगांनी संशोधन भारतीय भाषाभ्यासात केले गेले आहे.

भाषाविज्ञानाचा विचार करताना त्यातील पाश्चात्य संशोधनही महत्त्वाचे ठरते. विल्यम जोन्सने ऐतिहासिक व तौलनिक भाषाविज्ञानचा पाया घातला. फेर्दिनां-द-सोस्यूरने वर्णनात्मक भाषाविज्ञानाची नवी दिशा भाषाभ्यासकांना दाखवली. मॅलिनोव्हस्की, सपिर, वोर्फ, चॉम्स्की या भाषावैज्ञानिकांनीही महत्त्वपूर्ण संकल्पना मांडल्या. विसाव्या शतकात 'लबव' या संशोधकांने 'भाषेचे समाजविज्ञान'ही महत्त्वपूर्ण कल्पना मांडली व समाजभाषाविज्ञान या संकल्पनेचा जन्म झाला.

भाषाशास्त्र व समाजभाषाविज्ञान यांचा अभ्यास करताना समाजभाषा, समाजभाषा विज्ञानाची निर्मिती, तिचे कार्य, प्रकार या पध्दतीचा विचार या प्रकरणात प्रामुख्याने केला आहे. लीळाचरित्र एकाकाचा समाजभाषा वैज्ञानिक दृष्टिकोणातून अभ्यास करताना तत्कालीन भाषेचा विचार केला आहे. यादवकालीन समाजाचा अभ्यास करताना प्राचीन महाराष्ट्राच्या सीमा व राजवटींचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यावरून तत्कालीन महाराष्ट्राची रचना, मराठी भाषेची प्राचीनता यांचा विचार केला आहे. यावरून यादवकालीन महाराष्ट्राची संपन्नता व मराठी भाषेला वैभव प्राप्त करून देणारे लीळाचरित्रासारखे अभिजात वाङ्मय यांचे साहचर्य लक्षात येते.

दुसऱ्या प्रकरणात प्रामुख्याने लीळाचरित्राच्या विशेषत्वाचा अभ्यास केला आहे. चक्रधरांचे मराठी विषयाचे प्रेम व त्यांनी पंथीयांना मराठीचा केलेला आग्रह यामुळे मराठी भाषेत महानुभावपंथीयांनी केलेल्या उत्तम वाङ्मय निर्मितीमधील 'लीळाचरित्र' हा एक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे.

लीळाचरित्राच्या विशेषत्वाची चर्चा करताना त्याचा विविध दृष्टिकोणातून विचार केला आहे. मराठीतील आद्य गद्यग्रंथ म्हणून जसा तो महत्त्वाचा आहे तसाच चरित्रग्रंथामधील प्रथमग्रंथ म्हणूनही त्याचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे. याशिवाय तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे यथातथ्य दर्शनही त्यातून घडते. तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे यथातथ्य दर्शनही त्यातून घडते. तत्कालीन महाराष्ट्राचे ऐतिहासिक, भौगोलिक तसेच राजकीय ज्ञान लीळाचरित्रातून समग्रपणे घडते. या सर्वांची सविस्तर चर्चा या प्रकरणात केली आहे.

लीळाचरित्राची वैशिष्ट्ये विचारात घेताना त्याची पार्श्वभूमी लक्षात घेणे अतिशय महत्त्वाचे ठरते. चक्रधरस्वामींच्या प्रयाणानंतर त्यांच्या आदेशानुसार नागदेवाचार्य शिष्यपरिवारासह रिध्दपूर येथे श्री गोविंदप्रभूंच्या सेवेसाठी येऊन राहिले. तेथेही सर्वांना चक्रधरांच्या वियोगाच्या दुःखाचा विसर पडत नव्हता, त्यामुळे स्वामींच्या लीळांचे स्मरण करण्याचा दिनक्रम सुरू झाला. यातून चक्रधरांच्या चरित्राचे लेखन करण्याची कल्पना पुढे आली. म्हाईभटांनी 'सर्वज्ञांचीया लीळा तुम्ही सांगा आन मी लिहीन' अशी विनंती केली. त्यावर नागदेवाचार्यांनी 'लिहिले तरी मार्गासी उपयोगा जाईल' म्हणून आनंदाने संमती दिली. अशा रीतीने लेखन सुरू असताना ग्रंथरूपात प्रामाण्य असावे म्हणून 'श्री प्रभूंच्या सान्निधानी जे जे भक्त होते, त्यांचीया अनुभवीचीया लीळा त्याने पुसाविया' असा आदेश म्हाईभटांनी दिली व लीळांचे संकलन करण्यासाठी त्यांची भ्रमंती सुरू झाली.

लीळाचरित्रकार म्हाईभट हे अतिशय विद्यासंपन्न होते. त्यांच्या विद्वत्तेचा व सधनतेचा गर्व चक्रधर स्वामींच्या संपर्कात आल्यावर नष्ट झाला. चक्रधरस्वामींचे आदर्श शिष्य व महानुभवपंथाचे आदर्श अनुयायी अशी पुढे त्यांची ख्याती झाली. त्यांची गुरुनिष्ठा, संशोधक म्हणून चिकित्सकवृत्ती आणि महानुभव पंथाचे अनुयायी म्हणून त्यांनी पाळलेला व्रतस्थपणा हे सर्व गुणविशेष हेही लीळाचरित्राच्या निर्मातीमागे असल्याची जाणीव हा ग्रंथ वाचताना होते. या सर्वांचा विचार या प्रकरणात केला आहे.

लीळाचरित्राची विविध वैशिष्ट्ये लक्षात घेत असताना चक्रधरांच्या चरित्रातील अद्भुतपणा लक्षात येतो. अवतार प्राप्तीपासून निर्याणापर्यंत प्रत्येक टप्प्यावर असणारा असाधारण घटनाक्रम हे या चरित्राचे वैशिष्ट्य ठरते. गुजरातेतल्या हरिपाळदेव या प्रधानपुत्राचा मृत्यू, त्या शरिरात श्री चक्रपाणीनी या ईश्वरावताराने केलेला प्रवेश, त्यानंतर वैराग्यवृत्ती येऊन एकाकी भ्रमंती, गोविंदप्रभूंकडून शक्तिस्विकार, पुढील काळात त्यांच्या लीळांमुळे त्यांच्या भोवती जमलेला शिष्यसंप्रदाय, नव्या पंथाची स्थापना या सर्व घटनांचे अतिशय प्रभावीपणे निवेदन या ग्रंथात आले आहे.

कर्मकांडाच्या कर्दमात अडकलेल्या तत्कालीन समाजाला व सामान्यजनांना विरक्तियुक्त भक्तिमार्गाचा उपदेश करून परमेश्वरप्राप्तीसाठी मार्गदर्शन करणे यासाठीच जणू चक्रधरांचा अवतार झाला असावा व त्याचा संदेश पुढे नेण्यासाठीच लीळारित्राचा जन्म झाला असावा इतक्या प्रभावीपणे या ग्रंथाचे लेखन झाले आहे.

लीळाचरित्राची वैशिष्ट्ये अभ्यासतांना त्यातील वाङ्मयीन गुण विशेषांचाही विचार केला आहे. लीळाचरित्राच्या वाङ्मयीन स्वरूपात त्याच्या वृत्तलेखनात्मक, प्रसंगचित्रणात्मक, कथाकथनात्मक आणि तत्त्वनिरूपणात्मक अशा विविध पैलूंचा अंतर्भाव होतो. या घटकांचा विचार या प्रकरणात केला आहे. त्याचप्रमाणे लीळाचरित्रातील चक्रधरचरित्राचे एकांक, पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध असे त्रिखंडात्मक स्वरूपाची चर्चा केली आहे.

लीळाचरित्राचे वाङ्मयीन स्वरूप विचारात घेत असता त्याच्या विविध पैलूंचा विचार या प्रकरणात मांडला आहे. चरित्रनायकांचे वेधक व्यक्तिमत्त्व, चरित्रकार म्हाईभटांचा साक्षेपीपणा आणि भाषिक वैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण अशा या ग्रंथाचे विशेषत्व या प्रकरणात सविस्तरपणे मांडले आहे.

तिसऱ्या प्रकरणात प्रामुख्याने लीळाचरित्रातील समाजजीवन आणि महानुभाव पंथांच्या स्थापनेमागची कारणमीमांसा विचारात घेतली आहे.. लीळारित्रातील समाजजीवनाचा विचार करताना यादवकालीन महाराष्ट्राचे प्रतिबिंब ठळकपणे जाणवते. महाराष्ट्राच्या इतिहासात यादवकालीन राजवटीला विशेष महत्त्व आहे. त्या काळातील एकसंध महाराष्ट्राचे बृहत्स्वरूप व वैभवशाली राजवटीचे स्वरूप लक्षात येते. यादवकालीन राजवटीची वैशिष्ट्ये धार्मिकता व गुणग्राहकता यांचे दर्शन या ग्रंथात घडते. या राजवटीतील विद्वत्तेची समृद्धी व अधिकाऱ्यांची कर्तव्यदक्षता यांचाही विचार केला आहे. सारांशाने यादवकालीन राजवट सर्वार्थाने संपन्न होती असे म्हणावे लागेल.

लीळाचरित्रातील समाजजीवनाचा विचार करताना प्रामुख्याने सर्वसामान्य जनतेचा व एकंदर अर्थव्यवहाराचा विचार केला आहे. तत्कालीन समाज प्रामुख्याने कृषिप्रधान होता. शेती व तत्संबंधी व्यवसाय हा जनतेचा प्रमुख व्यवसाय असल्याचे स्पष्ट होते. त्याशिवाय लीळाचरित्रातून दुकानदारी (व्यापार) व सावकारी यांचीही वर्णने येतात. तत्कालीन व्यापार व बाजाराचे वर्णन व चलन व्यवस्था प्रगत असल्याचे चित्र लीळाचरित्रातून दिसून येते. या सर्वांचा विचार मांडला आहे. लीळाचरित्रातील समाजजीवन अभ्यासताना समाजाची एकंदरीत विचारसरणी, नियमव्यवहार या बदलची माहिती समजते. धार्मिकतेचा मोठा प्रभाव त्या समाजावर होता याचे वर्णन करणारी धर्मकृत्ये व तीर्थयात्रा यांची वर्णने लीळाचरित्रात आढळतात. एकंदरीने लीळाचरित्रातील समाजजीवनाचा अभ्यास करताना हा समाज धार्मिक व सुखवस्तू समाज होता असे म्हणावे लागेल.

महाराष्ट्राच्या मध्ययुगीन समाजाच्या व समाजजीवनाचा विचार करता त्यात धार्मिकतेला महत्त्व दिले जात होते हे लक्षात येते. शिक्षण, साहित्य संस्कृती या जीवनाच्या विविध पैलूंचा विचारही धर्माच्या माध्यमातून प्रामुख्याने होत असे. समाजाचा अधिकाधिक भाग हा कर्मकांडावर विश्वास ठेवणारा होता. तथापि सर्वसामान्य लोकजीवनात धार्मिक कर्मकांडाबद्दल साशंकता व अप्रियता निर्माण होऊ लागली होती आणि स्नातन वैदिक धर्माची उतरण सुरू झाली होती. अशा वेळी या सर्वांचा परिपाक म्हणून गोंधळलेल्या समाजाला विविध धर्म, पंथांचे अस्तित्व व आकर्षण जाणवू लागले होते. ख्रिस्ताब्दापूर्वीपासूनच जैन व बौद्धधर्माचा प्रसार येथे सुरू झाला होता. अकराव्या शतकापासून नाथपंथ, लिंगायत, महानुभाव, सूफी, वारकरी या इतर पंथांचा प्रसारही मोठ्या प्रमाणात सुरू झाला.

तत्कालीन समाजाच्या धारणेत एकीकडे धर्मशास्त्रविहित वर्णाश्रम धर्माची कडक बंधने, याउलट नाथयोग्यांची धर्माचाराबद्दलची उदासीनता, तिसरीकडे शाक्तपंथी यांचा वाममार्ग तर कालमानानुसार व्यापक बनवलेल्या संयमशील भागवत संप्रदायाचे अलिप्त आचरण असे विविध मार्ग दिसून येत होते.. अशावेळी मराठी भाषेचे लोकभाषा म्हणून महत्त्व जाणणारा, अवतारवाद मानणारा, धार्मिक कर्मकांड वगळून अध्यात्म मार्गाचे मार्गदर्शन करणारा महानुभाव पंथ उदयाला आला.

तत्कालीन समाजाच्या धार्मिक पार्श्वभूमीवर नव्याने स्थापन झालेल्या महानुभावपंथाची तत्त्वे विलक्षण ठळकपणे उठून दिसतात. या पंथांची धर्ममते विचार आणि आचार दोन्हींचे मार्गदर्शन करणारी आहेत. मूर्तिपूजा व धार्मिक कृत्यांचा या पंथात समावेश नाही. पंथांच्या अनुनयासाठी असतिपरी म्हणजे वर्तनाचे नियम कटाक्षाने पाळणे गरजेचे असते. इंद्रियदमन व ईश्वरदास्य या मुख्यपायावर महानुभावपंथाची रचना आधारित आहे. तत्त्वनिरूपणावर वैदिक परंपरेचा ठसा आणि आचारधर्मात वैदिकपंथांचे ऋण असे या पंथांचे स्वरूप आहे.

वैदिक धर्माप्रमाणे मूर्तिपूजा मान्य नसणे, अहिंसा-विश्वबंधुत्व ही जैन तत्त्वे, धर्मग्रंथासाठी लोकभाषा वापरण्याचे बुद्धाचे तत्त्व, श्रीकृष्णभक्तीचे भागवतधर्मातील तत्त्व अशा रीतीने इतर अनेक पंथातील आदर्श तत्त्वांचा स्वीकार करून महानुभाव पंथातील धर्मतत्त्व बनवले गेले. या सर्व पंथप्रणालींचा साकल्याने विचार या प्रकरणात केला आहे.

चौथ्या प्रकरणाचा उद्देश लीळाचरित्र एकाकाचा भाषिक अंगाने अभ्यास करणे हा होता. लीळाचरित्र एकाकातील सामाजिकतेचे भाषिक विश्लेषण करताना तत्कालीन मराठीचे समृद्धदर्शन घडते. या प्रकरणात सुरुवातीला लीळाचरित्र एकाकाची निर्मिती कशी झाली ते अभ्यासले आहे. हा भाग आकाराने लहान आहे. तरीही चक्रधर चरित्राच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. विविध वैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण अशा या भागात तत्कालीन भौगोलिक व ऐतिहासिक पैलूंचेही मनोज्ञ दर्शन घडते.

लीळाचरित्र-एकाकाचे वैशिष्ट्य म्हणजे चक्रधरांचे विविध रूपात घडणारे दर्शन होय. प्रारंभी प्रधानपुत्राच्या रूपातील विलासी जीवन, अकाली मृत्यूनंतर चक्रपाणींचा देहप्रवेश, त्यानंतर विरक्तयोगी म्हणून भ्रमंती, गुरुप्राप्ती व नंतर लीळा (चमत्कार) दर्शनाने अनेक शिष्यांचा गुरु म्हणून वावर अशाप्रकारे रोमांचक घटनानी परिपूर्ण असे या चरित्राचे पैलू या प्रकरणात अभ्यासले आहेत.

लीळाचरित्र एकाकाचा आणखी एक विशेष म्हणजे या ग्रंथाची भाषिक वैशिष्ट्ये होय. लीळाचरित्राची भाषाशैली अत्यंत मोहक असून बोलीभाषेचे प्रवाहीपण तिला लाभले आहे. छोट्याछोट्या धावत्या वाक्यांच्या साहाय्याने प्रभावी निवेदनाची शैली या ग्रंथात वापरली गेली आहे. लीळांचे निवेदन भावपूर्णतेने करतानाच त्यात आवश्यक तो अलिप्तपणाही राखला गेला आहे. त्यामुळे अतिशय वास्तवतेने लीळांचे वर्णन झाले आहे. लीळाचरित्रकाराच्या वर्णनशैलीचे वैशिष्ट्य म्हणजे प्रसंगचित्रण असो की स्वभाववर्णन, अतिशय मोजक्या शब्दात मांडले आहे. लीळांचे संकलन क्रमवार सादरीकरण व प्रभावी मांडणीमुळे लीळाचरित्राचा एकाक अतिशय प्रभावी बनला आहे.

भाषा आणि तिचा शब्दसंग्रह यांचा समाजव्यवहाराशी प्रत्यक्ष संबंध येतो. लीळाचरित्र एकाकाचा समाजभाषावैज्ञानिक दृष्टीकोनातून अभ्यास करताना याचाही विचार मांडला आहे. भाषेच्या प्रवाहात काही शब्द जसेच्या तसे जिवंत राहतात तर काही शब्द त फेरबदल होतात. सामाजिक संदर्भ बदलल्यामुळे काही शब्दप्रयोग लुप्त होतात. लीळाचरित्र एकाकातील समाजभाषेचा अभ्यास करताना याचा अभ्यास केला आहे.

तत्कालीन सामाजिक संदर्भामुळे त्या भाषेत रूढ झालेले वाक्प्रचार, जोडशब्द यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यावरून महानुभावीय ग्रंथभाषा म्हणून निश्चित केल्या गेलेल्या यादवकालीन मराठीची शब्दसंपत्ती जाणवते. तत्कालीन बोलीभाषेतील जोडशब्द, वाक्संप्रदाय, एकाच अर्थाच्या अनेक छटा दाखवणारे शब्द यांच्या वापरामुळे या ग्रंथाची भाषाशैली चैतन्यपूर्ण वाटते. आजच्या भाषेतही प्रचलित असणारे शब्द, लुप्त झालेले शब्दप्रयोग इतर भाषांशी साधर्म्य दाखवणारे शब्द यांच्या अभ्यासातून लीळाचरित्र एकाकाच्या सामाजिकतेचा भाषिक अंगाने अभ्यास करण्यात आला आहे.

भाषा ही प्रभावी असते. भौगोलिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक, साहित्यिक, मानसिक अशा अनेक क्षेत्रातील प्रेरणांमुळे समाजजीवन परिवर्तित होत असते. या परिवर्तनाचे पडसाद भाषेतदेखील जाणवतात. या लीळाचरित्र-एकाकाच्या समाजभाषावैज्ञानिक अभ्यासातून भाषेच्या परिवर्तनाचे प्रत्यंतर येते. तसेच यादवकालीन समाजाचे दर्शन घडते असे म्हणता येईल.

संदर्भग्रंथ सूची

- १) काळे कल्याण आधुनिक भाषा विज्ञान
प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९९
- २) कुंदप कन्हैया लीळाचरित्र एकांक
कला कुंदप, कोपरगाव १९८८
- ३) कुलकर्णी कृ. पां. मराठी भाषा उद्गम आणि विकास
मॉडर्न बुक डेपो, पुणे १९६९
- ४) कुलकर्णी व. दि. लीळाचरित्र एक अभ्यास
व्हिनस प्रकाशन, पुणे १९७८
- ५) कोलते वि. भि. लीळाचरित्र
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती
मंडळ, मंत्रालय, मुंबई १९७८
- ६) जोशी प्रभाकर सामाजिक भाषा विज्ञान
निराळी प्रकाशन, पुणे १९९९
- ७) ढेरे रा. चिं. चक्रपाणी
विश्वकर्मा साहित्यालय, पुणे १९७७
- ८) तुळपुळे शं. गो. लीळाचरित्र एकांक
सुविचार प्रकाशन मंडळ, पुणे १९६९

- ९) तुळपुळे शं. गो. यादवकालीन मराठी भाषा
व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९७३
- १०) तुळपुळे शं. गो. महानुभाव ग्रंथ
व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९४९
- ११) देशपांडे अ. ना. प्राचीन मराठी वाङ्.मयाचा इतिहास
व्हीनस, पुणे १९६६
- १२) पाध्ये के. आ. हेमाद्री उर्फ हेमाडपंत यांचे चरित्र
वरदा प्रकाशन, पुणे दु. आ. १९६६
- १३) पानसे मु. ग. यादवकालीन महाराष्ट्र
मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई १९६३
- १४) बेलवलकर सुमन लीळाचरित्रातील समाजदर्शन
मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई २००९
- १५) भिडे बा. अ. मराठी भाषेचा व वाङ्.मयाचा इतिहास
महाराष्ट्र साहित्य परिषद, कार्यालय, पुणे
- १६) मालशे मिल्हींद अधुनिक भाषा विज्ञान (संरचनावादी, सामान्य
आणि सामाजिक) प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
१९९९
- १७) वरखेडे र. ना. समाजभाषा विज्ञान, प्रमुख संकल्पना,
रत्नदीप प्रकाशन, फैजपूर १९९२